

INDUSTRI samhällen

En översikt och framtidsvision
av länsarkitekt **JÖRAN CURMAN**

Industrisamhällena äro en industrialismens speciella produkt. De utgöra ett av de synligaste tecknen på den oerhörd omskapande verkan industrialiseringen haft på det svenska folkets levnadsvanor och livsvillkor. I en föregående artikel har fil. dr Erik Lundberg beskrivit den svenska småstadens uppkomst under den tid, som ligger närmast före industrialismen, skråväsendets och självhushålllets tid. Vi böra hålla i minnet, att den utvecklingsprocess han där beskriver pågick under århundraden och att den folkmängd, som direkt medverkade till den tidens stadsbildningar, var en rätt obetydlig del av hela folket.

Om vi datera industrialismens början här i landet till 1850, så ha vi som utgångsmaterial ett jordbrukande land med endast ca 10 proc. av befolkningen boende i städer och samhällen. Och så hade landets struktur i huvudsak varit under århundraden. Industrialismen medför på kort tid en mycket snabb förändring av dessa förhållanden. Folkmängden börjar kraftigt öka och som diagrammet på nästa sida visar, hamnar nästan hela folkökningen i städer och samhällen. Detta avspeglar sig också i yrkesfördelningen. Figuren under folkökningsdiagrammet på samma sida visar hur jordbruksbefolkningen under industrialismens början hållit sig ungefär konstant och sedan minskat något, medan industribefolkningen och därmed sammanhängande befolkningslager, sysselsatta inom handel, samfärdsl m. m. kraftigt ökat.

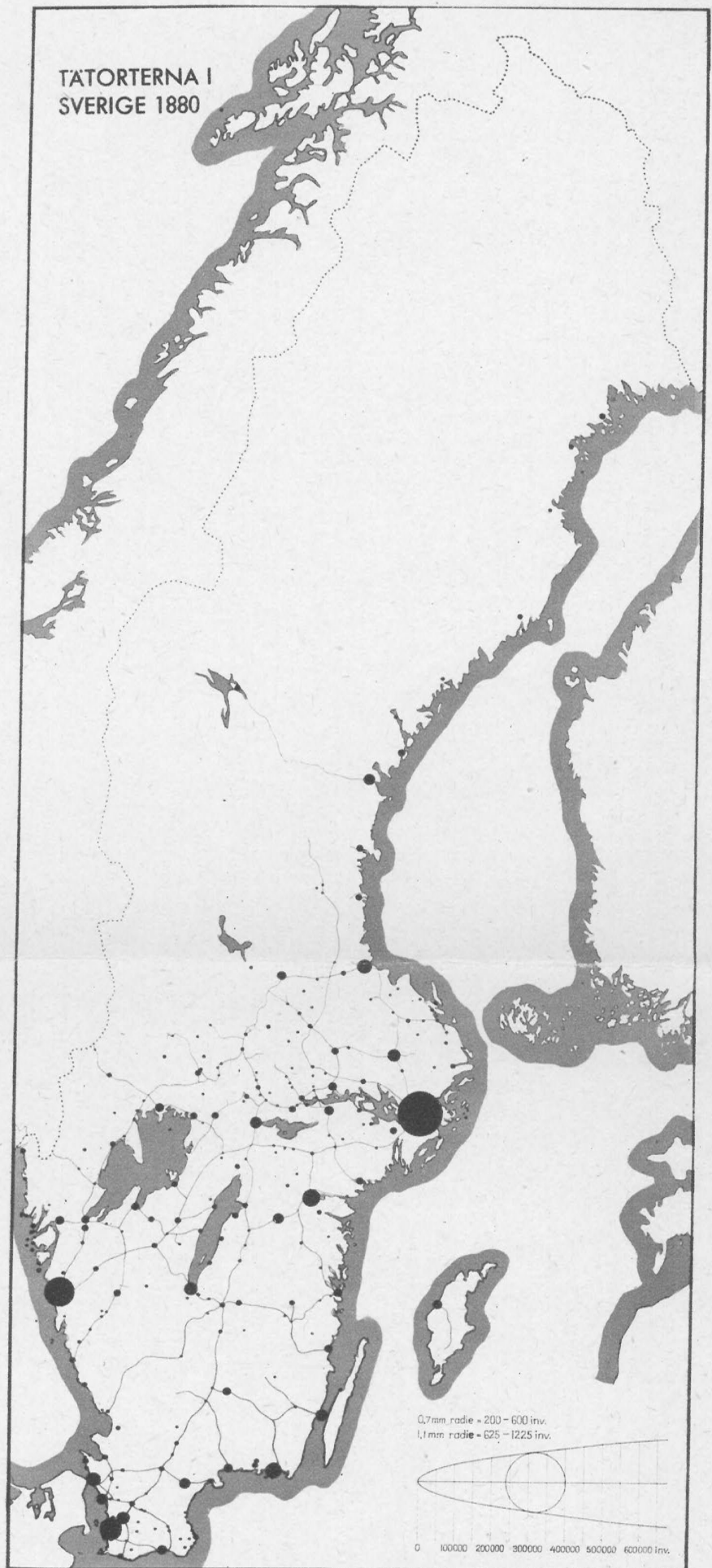
Detta betyder icke blott att så gott som alla städer starkt ökat sin befolkning sedan 1850 utan även att en mängd nya städer och samhällen uppstått. Arligen flyttas nya samhällsbildningar upp till städernas, köpingarnas och municipalsamhällenas rangställning. Men de små stations- och fabriksamhällenas skara hålles ändock väl uppe genom ständiga nybildningar. Här visas en karta över Sveriges städer och samhällsbildningar med mer än 200 invånare år 1880 och på sid. 18 en från år 1935. Dessa kartor, som varit möjliga att åstadkomma endast tack vare att doc. W. William-Olsson vid Handelshögskolan i Stockholm välvilligt ställt sitt unika material på området till författarens förfogande, visar med önskvärd tydlighet, hur industrialiseringen revolutionerat bosättningsförhållandena i landet. Nu bor halva landets befolkning i städer eller samhällen mot förut blott en tiondel. Städerna ha växt ut både till storlek och antal. Nya samhällen ha vuxit upp.

Särskilt påfallande är de stora städernas kraftiga tillväxt. En överblick av de bostads- och byggnadsförhållanden detta lett till lämnas av arkitekt Sune Lindström i en efterföljande artikel.

Nästan lika påfallande är ökningen av de små prickarna, utmärkande de mindre samhällena. I de allra flesta fall ha dessa småsamhällen bildats kring någon eller några industrier och bruka därför kallas för industrisamhällen.

1700-talets brukssamhälle — en storfamilj.

Mindre samhällsbildningar kring en industriell verksamhet är icke något nytt, som införts i vårt land av industrialismen. Våra förnämsta råvaror för industriell bearbetning hämta vi sedan länge ur våra gruvor och skogar och kraften till deras bearbetning från våra vattenfall. Dessa naturtillgångar utnyttjades även före industrialismen, varför det särskilt vid gruvorna och forsarna tidigt funnos små samhällsbildningar, som hyste de vid driften sysselsatta. Sådana samhällen eller bruk, som de pläga kallas, tillkommo mestadels på 1700-talet, och äro talrika i Bergslagen och Uppland. Dessa tidiga industrisamhällen äro emellertid helt olika dem, som senare uppstått som resultat av industrialismen under senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet. Det torde främst vara två omständigheter, som försaka denna olikhet. Brukshantering på 1700-talet var liksom all annan näringsutövning vid denna tid strängt reglerad. En företagare, som önskade starta en bruksrörelse, måste framvisa en plan över hur han

tänkte ordna driften och vilket resultat han trodde sig kunna uppnå därmed. Denna obligatoriska planmässighet torde ha lett till att det planerade brukets bostadsfråga även blev beaktad i kalkylerna och att själva bostadsbyggandet utfördes planmässigt. Den andra omständigheten, som gav brukssamhället dess karaktär, var tidens självhushållningsprincip. Då någon varudistribution eller penninghushållning inte fanns, måste var och en driva lite jordbruk till husbehov. När alltså ett bruk ville utnyttja viss arbetskraft kontinuerligt vid bruksdriften, måste bruket överta denna arbetskrafts husbehovsjordbruk och leverera livsfrönö-

denheterna. Man gjorde detta genom att ur försörjningssynpunkt slå ihop hela bruksbefolkningen till en enda storfamilj. I stället för att var och en vid sidan av sitt hantverk även sysslade med sitt husbehovsjordbruk överläts samtliga arbetarfamiljers husbehovsjordbruk till största delen till bruksledningen. Bruksägaren tjänstgjorde som den gemensamma hushållningens hufvud, som hade att tillse att storhushållets livsmedelsförsörjning fungerade ordentligt.

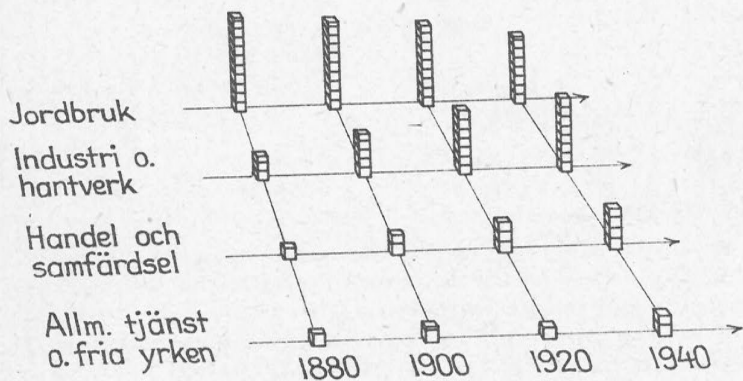
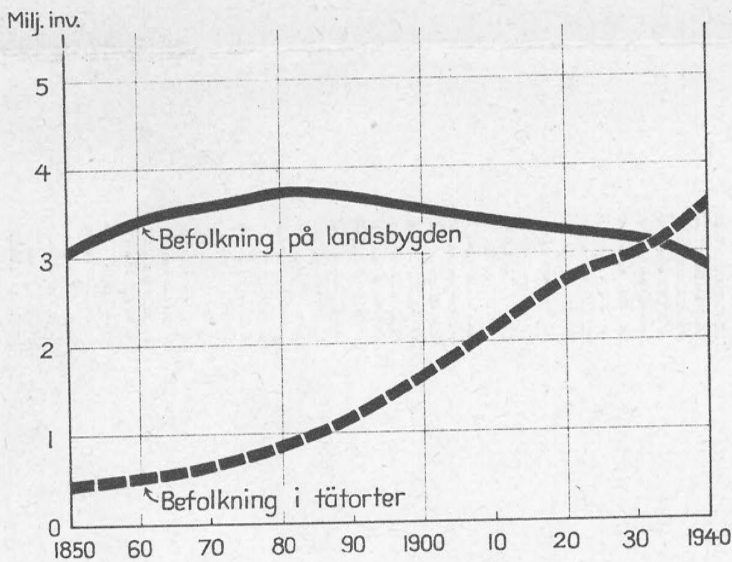
Det var alltså denna strängt reglerade och planerade produktion samt denna kollektiva men patriarkaliska livsföring som trots sina påtagliga avsigtsidor dock åstadkommo den planmässighet och arkitektoniska helhet, som nutiden ofta beundrar hos brukssamhällena.

Det »vilda» industrisamhället saknar form.

Helt andra förutsättningar föreligger för industrialismens samhällsbildningar. Den ökade näringsfriheten möjliggör för vem som helst att utan överhetens granskning starta en fabriksrörelse var det synes honom lämpligt. Mot slutet av 1800-talet hade varuproduktion och distribution utvecklats därhän, att den kunde ersätta de viktigaste självhushållsprodukterna. Härigenom upplöstes självhushållningens gemensamhetsband och var och en för sig kunde i närmaste handelsbod köpa erforderliga livsmedel, kläder och tyger, i stället för att producera dem själv. När alltså inga band längre binda ihop invånarna i ett industrisamhälle, kan resultatet knappast bli annat än en relativt hasardartad och planlös bebyggelse.

Den ständigt ökade industriproduktionen fordrade mer arbetskraft och för att erhålla sådan erfordrades mer bostäder i industrisamhällena. Vid gamla industriorter byggde man stora tvåvånings arbetarbaracker i regelbundna rader i stil med vad man var van vid från den tidigare bruksbebyggelsen. Vid nya traditionslösa samhällen plockades arbetarbarackerna ofta ganska planlöst ut en och en i terrängen allt eftersom behovet uppstod.

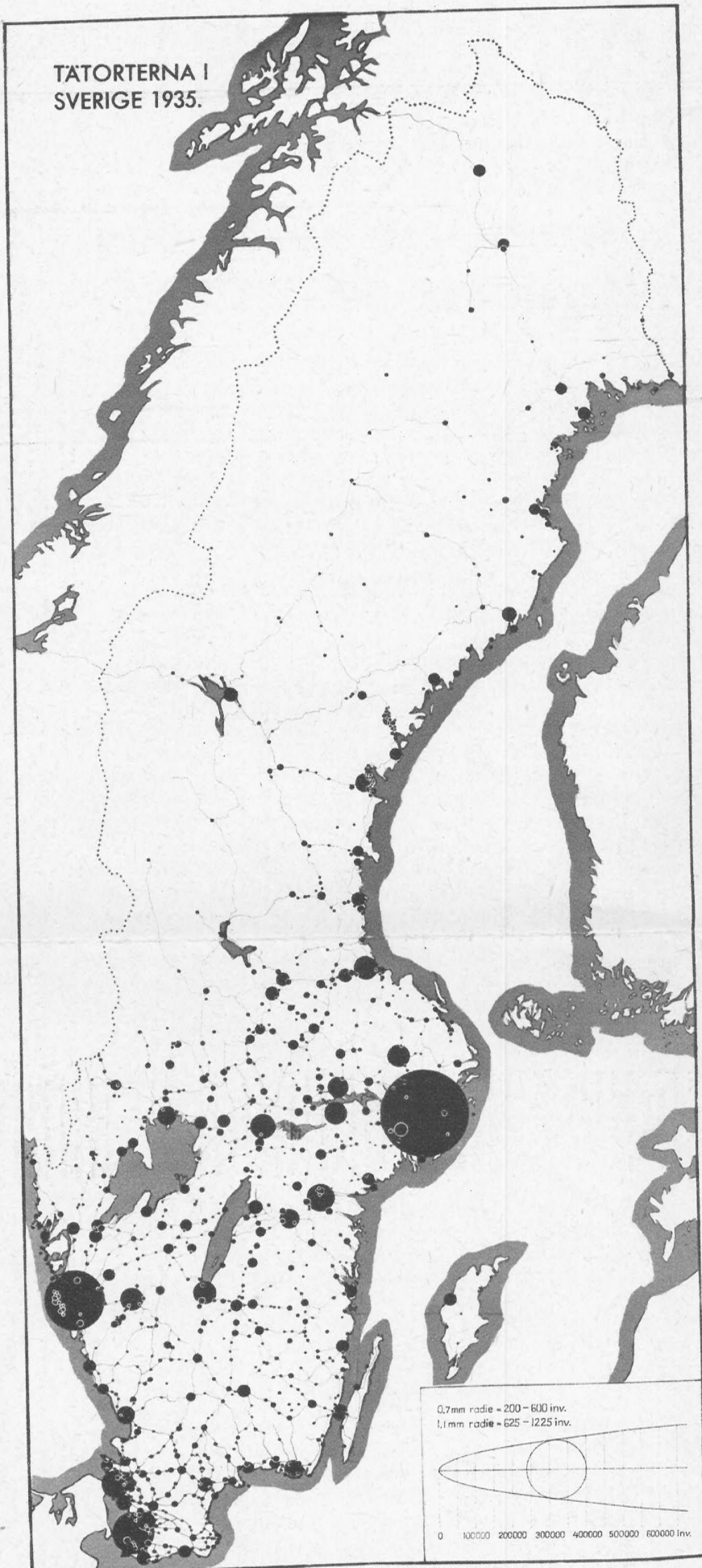
På många håll rådde kring sekelskiftet i dessa industrisamhällen ganska otroliga bostadsförhållanden. Trångboddheten var enorm och ett eget bostadskök ansågs som en god bostadsstandard för en stor familj. Ungkarlar och fabriksflickor inhystes som inneboende i dylika familjebostäder och fingo ofta disponera bara en plats för sin från hemmet medförda matkista, bredvid vilken sovplatsen fick redas på golvet.

□ = 300000 personer

Antal personer i olika yrkesgrupper 1880—1940.

TATORTERNA I SVERIGE 1935.

I början på 1900-talet uppstod egnahemsrörelsen som ett försök att förbättra bostadsförhållandena särskilt för dessa industrisamhällenas arbetare. Detta har väl även lett till en förbättring av den enskilda arbetarbostaden, men själva industrisamhället har därigenom icke alltid blivit bättre.

Några planer för samhällenas utbyggnad förekommo sällan. De planer som uppgjordes omfattade ibland endast en del av samhället och kunde ej dirigera bebyggelsen till lämpliga områden. Egnahems- och hyreshusbebyggelsen svämmar ut efter infartsvägarna och förorterna. En splittrad bebyggelse, som endast på ett mycket ekonomiskt sätt kan förses med all-

männa kollektiva serviceanläggningar som gator, ledningar, butiker m. m. uppstår. Ofta är egnahemsbyggarens ekonomi för svag för företaget och egnahemmet blir illa byggt och dåligt vårdat.

På senare år ha lovvärda försök och förbättringar av dessa förhållanden gjorts. Vid nya anläggningar av industrisamhällen, som t. ex. vid Östrand, Boliden och Älvenäs, ha liksom förr i världen enhetliga planer för samhällets utbyggnad uppgjorts och omsorgsfullt planerade bostäder uppförts. Vid utvidgning av äldre industrier har man sökt ordna planmässiga egnahemssamhällen med enhetliga hustyper. Den stora massan av arbetarbostäder i industrisamhällena utgöres dock alltjämt av den före denna tid tillkomna mera planlösa bebyggelsen, vilken därför ännu på de flesta håll dominerar samhällsbilden.

Ny produktionsordning — nya samhällen.

För den som söker sätta sig in i detta problem för att finna medel till förbättringar, står det ganska klart, att sådana ej stå att vinna endast genom ökad makt att fordra ordentlig planläggning av ett samhälle, innan det bebygges.

Problemet ligger djupare. Det gäller att åter-skänka våra industrisamhällen något av den självklarhet och det gemensamhetsliv, som de gamla brukssamhällena på grund av den tidens produktionsordning ägde. Hur skall detta ske?

Den otyglade företagsamhet, som otvivelaktigt fyllt en stor mission i utvecklingen, men lika ovedersägligt lett till många vilda bebyggelseförhållanden och hänsynslösa förintelser av värden, som tillfälligtvis tett sig som hindrande, blir allt mer kring-skuren och länkas in på mera målmedvetet dirigerade linjer. Vilken form denna utveckling av näringslivet i framtiden kan tänkas anta spelar i detta sammanhang mindre roll. För industrisamhällenas del torde den i varje fall komma att betyda att den hittillsvarande hasardartade utvecklingen så småningom avlöses av en konsolideringsperiod. Det kommer att bli lättare att bedöma, hur de olika samhällsbyggnaderna sannolikt komma att utveckla sig. Den rationalisering inom näringslivets olika branscher, som efter kriget måste komma att röra sig med helt andra dimensioner än förr i vårt land, kommer att göra det möjligt att uttala sig t. ex. som så: En ekonomisk produktion gör det nödvändigt att till de och de orterna koncentrera den och den grenen inom branschen, varför för dessa orter en säker tillväxt kan förutspås, medan andra orter åter komma att gå mot en snar likvidation. Processen kan ofta förefalla hårdhänt. Sker den emellertid medvetet och beredes de likviderande orternas invånare fördelaktiga flyttningmöjligheter till bättre förhållanden i nya orter, torde ur social synpunkt inga invändningar kunna göras. Man måste t. o. m. förutsätta att denna utveckling kommer att anses socialt önskvärd och givas det skydd mot konjunkturväxlingar m. m. som dess realiserande kräver.

Goda bostäder och rekreativsmöjligheter komma att skattas högre än några ören mer på lönen.

En sådan utveckling skulle skänka det nutida industrisamhället en av det gamla brukssamhällets hörnpelare, nämligen en viss säkerhet för beståndet under rimlig tid av den produktion, på vilken hela samhällets existens vilar. Man

Självhushållets strängt reglerade produktion och den gamla bruksbefolkningens gemensamma livsföring i en patriarkaliskt styrd »stor familj» var grunden för den planmässighet och arkitektoniska helhet hos de gamla brukssamhällena, som nutiden ofta beundrar.

I de traditionslösa nya industrisamhällena, som uppstod från 1880-talet och framåt avspeglar arbetarbarackernas formlösa massa bristen av samordning i produktionsformer och samhällsliv.

De moderna egnahemssamhällena i industriorterna präglas av en viss planmässig enhetlighet, men sakna nästan alltid något mera utvecklat gemensamhetsliv samt former och anordningar härför.

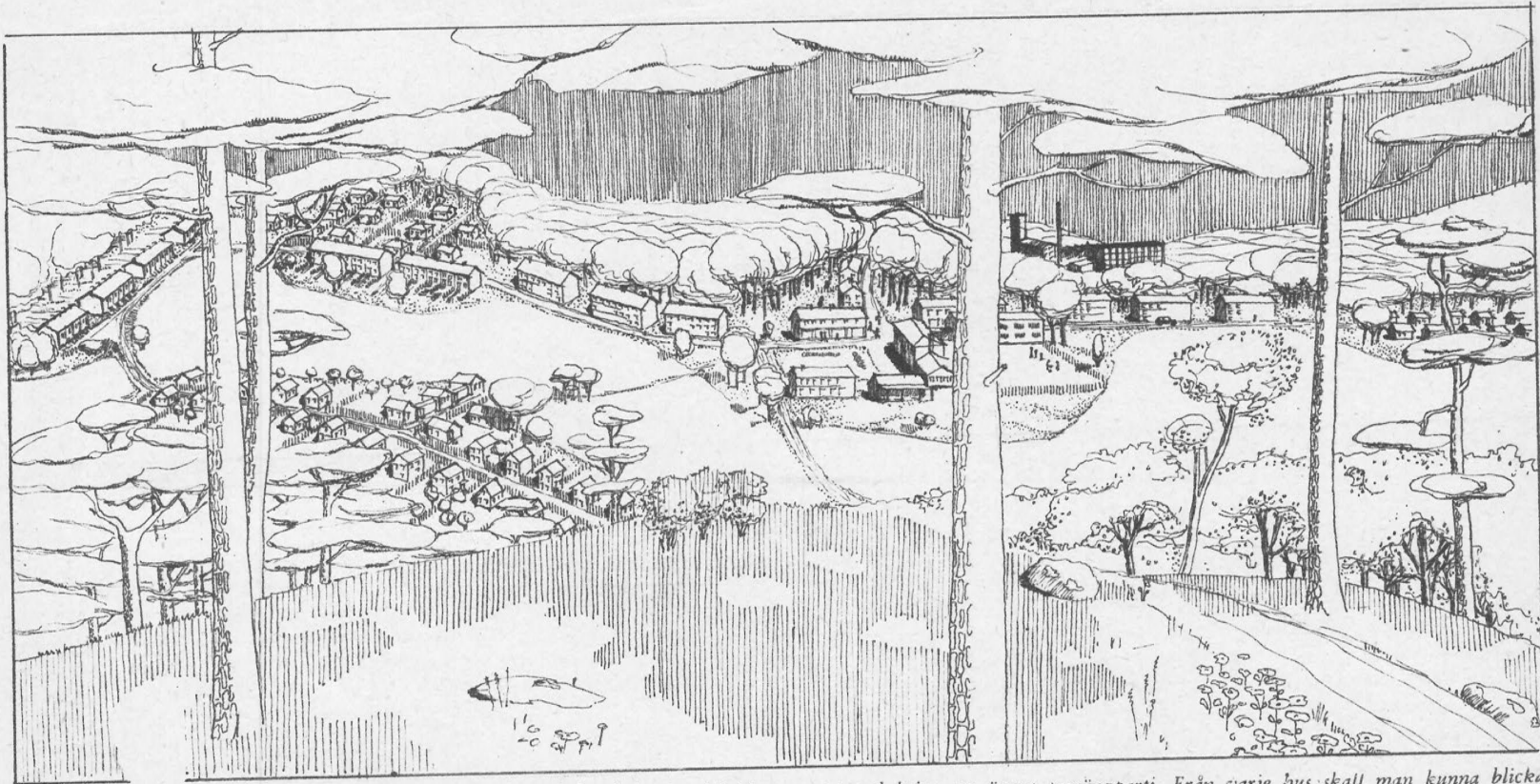

skulle kunna planera samhället med erforderlig grad av säkerhet och man skulle våga genomföra sina planer i tillräcklig utsträckning. I själva verket kommer man antagligen att bli mycket mån om att få sina planer för samhället och dess bostadsbebyggelse lika väl gjorda och genomförda som i de bästa av 1700-talets brukssamhällen och av samma orsak som då, nämligen för att få yrkesskickligt folk att bosätta sig och stanna på orten. Den framtida befolkningsutvecklingen gör en konkurrens om arbetskraften trolig och i denna konkurrens komma sannolikt goda bostads- och rekreativsmöjligheter att skattas högre än några ören mer på timlönen.

Liksom de gamla brukssamhällenas kropp formades av de planmässigt reglerade produktionsförhållandena och deras själ av den livsföring i

storfamiljens tecken, som självhushållet tvingade till, så skulle de nya industrisamhällena få sin kropp formad av den nya rationaliserade produktionsfördelningen, men hur skulle deras själ, livsföringen inom dem, gestalta sig?

Även här synes det mig ganska lätt att förutspå den utveckling, som kommer att eftersträvas. Liksom i brukssamhället kommer det att vara den triviala försörjningen av de primära livsförnödenheterna, som bildar utgångspunkten för livsföringens formgivning. Den högggradigt individualistiska livsföring, som vi nu mestadels tillämpa, kommer icke att bli ekonomiskt möjlig i framtiden med de pretentioner på levnadsstandard, som redan börja bli allmänna. En arbetarhustru med flera barn kan icke tänkas vara villig att bära vatten, utföra stortvätt för hand, sy sina och barnens alla kläder, aldrig vara le-

Framtidens industrisamhälle bör ha sin bebyggelse väl samlad och lättöverblickbart grupperad kring ett öppet terrängparti. Från varje hus skall man kunna blicka ut mot det öppna fältet, där potatisland och inhägnade betesbagar äro grannar till ungdomens lek- och idrottsplatser. I ett centralt läge grupperas byggnader för samballets gemensamma behov kring en torgplats. På bilden har efter torgplatsens hitre sida förlagts först maskintvättstuga med bad och kontor och sedan en barnkrubba. Därefter följer en ungdomsgård jämte konditori och klubbtrum sammanbyggda med en samlingslokal, alltsammans i anslutning till skolan och dess skolgård. På motsatta sidan torget efter gatan ligger butiker av olika slag, matservering, ungarbostäder o. dyl. Bilden visar ett samhälle för c:a 1.000 personer, grundat omedelbart intill sin industri.

dig från hemsysslor, ordna provisoriska sovplatser i hela lägenheten varje kväll i brist på ordinarie sovrum o. s. v. Hellre låter hon bli att föda barn. En omfattande kollektiv service för hemmen måste inrättas för att underlätta hemarbetet och möjliggöra en nödvändig höjning av bostads- och levnadsstandarden hos industriarbetarna. Dessa kollektiva serviceanordningar komma att ytterligare understryka det krav på koncentration och planmässighet i bebyggelsen, som redan nu kräves för ett billigt tillhandahållande av vatten- och avloppsledning, gator och gatuhållning m. m. Icke så att koncentrationen behöver leda till rent stadsmässiga förhållanden med utplånande av naturen. Vad som kräves är endast ett hopsamlade av den planlöst utspridda bebyggelsen till mera fasta och välorganiserade anläggningar. Man skulle visserligen genom att koncentrera hela bosättningen inom en ort på c:a 300 invånare till ett enda c:a 100 m långt 7-vånings hyreshus kunna erbjuda värme, gator, ledningar, butiker, barnkrubbor, klubblokaler m. m. till lägsta tänkbara pris. Av olika skäl är det dock icke troligt att man kommer att tillämpa denna billigaste lösning, utan man torde inom överskådlig tid komma att i småsamhällena röra sig med de traditionella mindre enheterna, 1- till 3-våningshus av olika typer, såsom egnahem, radhus och hyreshus.

Andra samlingspunkter än torftiga kaféer.

För att underlätta husmoderns arbete och överta en del funktioner från de enskilda hemmen, som dessa av olika skäl inte längre kunna fylla, kommer varje bostadsområde att behöva utrustas med en barnkrubba och ungdomsgård, där barn i alla åldrar vid behov kunna tas om hand. Den erfarenhet, som på detta område redan vunnits i Stockholm, synes visa, att detta är ett mycket verksamt medel i ungdomens uppfostran till samhällsnyttiga medmänniskor. I anslutning till ungdomsgården böra klubblokaler,

samlingslokaler och en enkel serveringslokal för de vuxna inom området anordnas. Det behov av en samlingspunkt om kvällarna för äldre och yngre, som nu fylls av ofta torftiga konditorier och kaféer, skulle här tillfredsställas på ett bättre sätt. Tidskrifter och tidningar, föredrag och klubbafnär skulle kunna ge kvällarna innehåll och skänka besökarna en mer aktiv livsinställning. Gemensamhetsanordningarna inom ett bostadsområde bör vidare utbyggas med maskintvättstuga och bastu, kanske värmecentral för hela området, hemhjälpscentral och förmedling av sömnadsarbeten o. dyl., livsmedelsbutiker m. m. Själva bostadshuset böra grupperas som en överblickbar enhet kring dessa gemensamhetsanläggningar i områdets centrum, såsom ovanstående teckning söker visa.

På sådant sätt uppbyggda bostadsområden skola sedan bilda celler i större enheter, där cellerna samlas omkring gemensamma inrättningar av högre ordning, som kräva flera innevånare för sitt utnyttjande, såsom skolor, tandkliniker, läkare, postkontor, kommunalkontor, större butiker för konfektion, möbler, husgeråd etc. Dessa högre enheter kunna i sin tur förenas i än större grupper som erfordras för att hålla ett läroverk, en brandkår, en stadsingenjör och stadsarkitekt o. s. v. Denna addition av mindre enheter till större behöver ej betyda att de mindre enheterna klumpas ihop till stora samhällen. Ett litet industrisamhälle kan bilda sitt eget bostadsområde och samtidigt ingå som en enhet i en större kombination tillsammans med ett par andra orter, som ligga på någon eller några kilometers inbördes avstånd.

För ett riktigt tekniskt och ekonomiskt utförande av dessa bostadsområdens uppbyggnad till samhällen fordras åtskilliga studier av den lämpliga storleken av enheterna. Man måste söka svar på frågorna: Hur många familjer måste det vara för att ekonomisera ett vattenverk, en barnkrubba, en maskintvättstuga, en tandklinik, en specialaffär, ett kommunalkontor o. s. v.? Detta är en uppgift för unga forskare av olika slag.

Det demokratiska framtidssamhället drives kooperativt.

I fråga om dimensioneringen av de första cellerna, bostadsområdena, spela dock vissa psykologiska hänsyn troligen den mest framträdande rollen. Dessa bostadsområden med sina gemensamma anordningar måste drivas kooperativt. Icke bara för att därigenom bortkoppla ovidkommande ekonomiska intressen från bostadsförsörjningen, utan även för att skola alla invånarna till självständigt tänkande och handlande människor. Området får ej vara större än att dess angelägenheter kunna överblickas och diskuteras av gemene man. Han skall med sin vilja och röst kunna påverka utvecklingen och driften av sitt bostadsområde och känna att han betyder något som individ. I fabriken blir arbetaren lätt en kugge i ett av honom oöverblickbart sammanhang. I den demokratiska skötsel av kommunens och rikets angelägenheter känner han sig ofta även betydelselös. Vad betyder hans röst bland alla 1.000-tals andra?

Jag ser alltså i denna kooperativa organisation av bostadsområdena och de mindre samhällena icke blott ett medel att skapa bättre bosättningsförhållanden utan även och kanske främst en möjlig väg att skänka demokratin djupare innehåll efter de linjer rektor Myrdal skisserar i sin artikel.

Kunna vi på detta sätt åt de nya industrisamhällena av dessa gemensamhetsintressen skapa en själ, som är lika hållbar som den som uppstod ur de gamla brukssamhällenas gemensamma storfamilj, då kunna vi också skapa samhällen med samma arkitektoniska kvalitet och trivsamhet. En välgenomtänkt plan för samhällets utbyggnad blir ej längre som nu endast ett tomt skal utan innehåll och utan anknytning till den verkliga livsföringen, utan då kommer den välorganiserade livsföringen inom samhället att självklart leda till en trivsam och mänsklig formgivning.